

SOSYAL POLİTİKA AÇISINDAN TÜRKİYE'DE ÇOCUK VE GENÇ İŞGÜCÜ

A Social Politics Approach Oriented Towards The Child And Young Labour In Turkey

Yrd. Doç. Dr. Yener ŞİŞMAN*

ÖZET

Günümüzde tüm dünya da çalışan çocuk sayısı 250 milyonunun üzerindedir. Toplumların geleceği olan bu bireyler, erken yaşlarda çalışma yaşamının ağır ve tehlikeli koşullarıyla karşı karşıya kalmakta ve çok sayıda çocuk için çalışma, insan haklarını temelinden sarsan bir uygulamaya dönüşmektedir. Çocuğun çalışması çoğu zaman eğitimden yoksun kalmasına, fiziksel ve düşünsel gelişiminin olumsuz yönde etkilenmesine ve sonuçta toplum yönünden onarılması güç bir çok olumsuzluğa neden olabilmektedir. Bununla birlikte çalışma, formel mesleki eğitimin güçlü bir alternatifi olabilir ve çocuğu geleceğe hazırlayabilir. Ayrıca ailenin yaşamını sürdürmesi açısından da kaçınılmaz olabilir. Anlaşılabilirliği gibi çocukların çalışma yaşamı içinde yer alış nedenleri ve ortaya çıkardığı sorunlar çok boyutludur ve kısa vadede ortadan kaldırılması güç görülmektedir. Bu nedenle de 19. yüzyılın başlarında ilk sosyal politika önlemleri çocuk işgücünü korumaya yönelik olarak geliştirilmiştir. Günümüzde de başta UÇÖ olmak üzere konu ile ilgili bir çok kurum ve kuruluş çocuk işgücünün çalışma yaşamından uzaklaştırılması doğrultusunda çalışmalarını sürdürmektedir. Bu çalışmanın da amacı; Türkiye'de çocuk işgücünün varolan durumunu ve sorunlarını saptamak, sorunların ortadan kaldırılması için uygulanabilir ve makul sosyal politikaları belirlemektir.

Anahtar sözcükler: çocuk işgücü, genç işgücü, koruma, sosyal politika

ABSTRACT

Today, the number of working children is over 250 million in the world. The persons who are the future of the societies face with the work life's hard and dangerous conditions in little ages and working turns an anti-

* Anadolu Üniversitesi İ.İ.B.F. Öğretim Üyesi.

human rights application for many children. Working of a child may cause uneducating, phisical and mental problems, in conclusion there can be some problems which can not be solved easily in societies. On the other hand, working can be an alternative of vocational education and prepare the child for the future. Besides, it can be necessary for a family to live. As it can be understood, the causes and problems of children's working are multi-dimensional and it is not possible to eliminate these causes and problems in a short time period. First social politics steps were oriented towards protection of children labor in the beginning of 19. century. Today, a lot of instutions like ILO work for taking the children away from working. The aim of this study is to determine the existent situation, problems of children labor and practicable social politics to eradicate the problems.

Key words: child labour, young labour, protection, social policy

GİRİŞ

Dünya da yaklaşık 250 milyon çocuk, tehlikeli ve sömürücü işlerde çalıştırılmaktan kaynaklanan risklerle karşı karşıyadır. Eğitim olanaklarından yoksun, yoksulluk döngüsü içinde sıkışıp kalan bu çocukların en temel hakları, sağlıkları, hatta yaşamları tehlikededir. Çocuklara ve çocuk haklarına ilişkin düşüncelerin son 50 yılda geçirdiği köklü dönüşümlere rağmen dünyanın pek çok ülkesinde çocuklara yönelik sömürü devam etmektedir.

Çalışan çocukları her türlü ihmal ve istismardan kurtarmak, yasal ve toplumsal açıdan korunmalarını ve geleceğe hazırlanmalarını sağlamak hem toplum kalkınması hem de insan hakları açısından önemlidir. Sorunları çözenin ilk adımı bu çocukları ve sorunlarını, bütünüyle tanımak ve tanımlamaktır.

Bu çalışmadaki amacımız, yalnızca sorunun nitelik ve boyutlarını belirlemek değil, aynı zamanda çocuk ve genç işgücünün korunulmasına yönelik politikaların hedefleri, biçimi, araçları ve sınırlılıklarını ortaya koyarak sorunun çözümüne az da olsa bir katkı sağlamaktır.

Bu çalışmada esas olarak kentsel alanda yer alan çocuk ve genç işgücü ele alınmıştır. Çünkü son 20-30 yıl içerisinde özellikle kentsel alandaki çocuk ve genç işgücünde gözle görülür artışlar olduğunu belgeleyen kanıtlara rastlanılmaktadır. Bunun yanı sıra, kentsel kesimde çalışan çocuk ve gençler büyük olasılıkla kırsal alanda özellikle tarım kesiminde çalışanlardan daha mağdur durumdadırlar; bu nedenle de politika üretme konumundaki akademisyenlerin özel ilgisini hak etmiş bir konumdadırlar. Ancak bu makalede söylenenlerin çoğu, tarım kesimi için de aynen geçerlidir.

1. Türkiye'de Çocuk ve Genç-Çocuk Ve Genç İşgücü Kavramları

"Çocuk" ve "genç" sözcüklerinin sosyal politikalar ile konuşma ve yazı dilimizdeki anlamları birbirinden farklıdır. Bu nedenle, çalışma yaşamında çocuk ve genç işgücünün ele alınmasında ve koruma gereğinin ortaya konulmasında, öncelikle konu açısından tanımı sınırlandırmamız ve kimlerin çocuk, kimlerin genç sayılacağını belirlememiz gerekecektir, ki çalışmamızın daha sonraki bölümlerinde bu sözcükler ile neyin anlatılmak istenildiği doğru bir şekilde anlaşılabilsin.

1.1. Çocuk ve Genç Kavramı

Terim olarak "çocuk", küçük yaşta ki oğlan veya kız, ya da bebeklik çağı ile ergenlik çağı arasındaki gelişme döneminde bulunan insan anlamına gelmektedir (*Türkçe Sözlük*: 495). Gesell'e göre ise, insanoğlunun çocukluk devresi, doğumla başlar ve ferdin gelişmesinin yaklaşık olarak sona erdiği yaş olarak kabul edilen 25 yaşına kadar sürer (*Meydan Larousse*: 283). Zira bu dönemde bireyin fiziksel (bedensel), düşünsel (psikolojik) yönden gelişmesi ile temel ve mesleki eğitim süreçleri henüz tamamlanmamıştır (*Altan*, 2000: 294). Pek çok çalışmada ise, bu dönem çocukluk ve gençlik olarak ikiye ayrılmakta ve "çocukluk" gençlikten önce gelen ve buluş ile sona eren dönem olarak tanımlanmaktadır. Ancak her ne şekilde olursa olsun, çocukluğun, sürekli bir değişiklik ve ilerleyen bir olgunlaşma çağı olduğu ve bundan dolayı, çocuk kavramına değişmeyen bir tanım yüklemenin imkansız olduğu unutulmamalıdır (*Meydan Larousse*: 283). Yapılan antropolojik çalışmalar da çocukluk olgusunun kültürel çeşitliliğini ve göreliliğini ortaya koymaktadır (*Türk-İş ÇÇB*, 1994: 15). Yine de yapılan bilimsel çalışmalarda esas olarak çocukluk ve gençlik dönemlerinin yaş faktörüne bağlı bir şekilde tanımlanmaya çalışıldığı söylenebilir. Öte yandan ülkemizde de görülebileceği gibi, çocukluk olgusuna siyasal, hukuksal ve diğer alanlardaki yaklaşım farklılıkları dolayısıyla farklı yaş kriterlerinin konulması; çocuklukla, gençlik veya yetişkinlik grubu ayırım çizgisi bakımından çelişkiler yaratmaktadır (*Türk-İş ÇÇB*, 1994: 15).

Birleşmiş Milletler'in 20 Kasım 1989 tarihinde kabul ettiği, Türkiye'nin de 1990 yılında imzaladığı Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'nin 1.maddesinde; kanunlar çerçevesinde daha önce rüşt yaşına erişilmedikçe 18 yaşını bitirmemiş her insanın çocuk olarak tanımlandığını görüyoruz (*Türk-İş ÇÇB*, 1994: 16; *Karabulut*, 1996: 5). Bu tanım Türk Medeni Kanunu'nda ise "küçük" kavramı ile ortaya konulmaktadır (*BÇEK*, 1999: 10). Yani medeni kanunumuza göre rüşt yaşı dikkate alınarak, 18 yaşını doldurmamış olan herkes "küçük" eş deyişle "çocuk" olarak algılanmalıdır (*Karabulut*, 1998: 11). Oysa, Devlet İstatistik Enstitüsü çocuk kavramını,

1999'daki Çocuk İşgücü Anketi'nde yaş kriterlerini esas olarak 5-17 yaş arasındaki fertler şeklinde tanımlanmaktadır (DİE, 2001: 9) ya da Milli Eğitim ve Gençlik ve Spor Bakanlığı genç kavramını buluşa erme sebebiyle, biyopsikolojik bakımdan çocukluğun sonu ile, toplum hayatında sorumluluk alma dönemi olan 12-24 yaş grubu arasında kalan yaş grubu olarak tanımlanmaktadır (ÜNVER vd., 1986: 9). Bu tarife dayalı olarak çocuk; buluşa ermemiş, toplum hayatında sorumluluk üstlenemeyecek 12 yaş altındaki grup olarak tanımlanabilecektir. Devlet Planlama Teşkilatı'nda hemen her kalkınma planında farklı yaş gruplarını çocuk ya da genç olarak tanımlanmaktadır¹.

Çalışmamızda ise 15 yaşından küçükler için "çocuk", 15-18 yaş arasında bulunanlar için ise "genç" kavramı kullanılacaktır. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün de başta asgari çalışma yaşı olmak üzere, çocukları korumaya yönelik olarak kabul edilen sözleşme ve tavsiye kararlarında esas olarak 15 yaş kritik yaş olarak kabul etmektedir. (Alper: 63)

1.2. Çocuk ve Genç İşgücü Kavramları

Fizyolojik olarak veya hukuki olarak çocuk-genç kabul edilen yaş sınırları içinde bulunanlardan fikri veya bedeni emeğini arz ederek çalışanlara çocuk-genç işgücü denilmektedir. Bu anlamda çocuk-genç kabul edilen kişi eğer çalışıyorsa, hangi sektörde veya hangi statüde çalıştığı çocuk-genç işgücü olarak tanımlanmada önemli olmayacaktır. Ancak, çocuk-genç tanımındaki probleme bağlı olarak çocuk-genç işgücü tanımında da karmaşık bir durum vardır.

Çocuk-genç işgücü tanımı ile ilgili ilk yaklaşıma göre; çocuk işgücü kapsamına, yasal olarak belirlenen asgari çalışma yaşının altında olduğu halde çalışanları, genç işgücü kapsamına ise, asgari çalışma yaşı ile rüşt yaşı arasında kalan ve çalışanları almak gerekir. Örneğin bir ülkede 15 yaş asgari çalışma yaşı olarak belirlenmişse, 15 yaşın altında çalışan çocuklar, çocuk işgücü grubuna, rüşt yaşı 18 olarak kabul edilmişse 15-18 yaş arasında bulunanlar genç işgücü grubuna dahil olacaktır. Böyle bir tanımlama yasal düzenlemelerle çelişmemesi bakımından uygulamada kolaylıklar sağlamakla birlikte, asgari çalışma yaşı ile ilgili düzenlemelerin hiç olmadığı veya yetersiz olduğu ülkelerde çocuk-genç emeğinin istismarına izin vermesi bakımından sakıncalıdır.

Çocuk-genç işgücü tanımına ilişkin ikinci yaklaşım, çocuk-genç işgücüne ilişkin yaş sınırını, asgari çalışma yaşından veya rüşt yaşından ta-

¹ Örneğin II. BYKP' nında 14-24, III. BYKP'nında 12-22, IV. BYKP'nında 12-24, V. BYKP'nında 15-24 yaş grupları genç olarak tanımlanmıştır.

mamen bağımsız bir şekilde belirlemektedir (*Alper: 64*). Böyle bir yaklaşım var olanı değil, olması gerekeni ortaya koyması açısından önemlidir.

Ülkemizde ise çocuk ve genç işgücüne 1475 sayılı İş Kanunumuz ile 1593 sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu, 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu, 3308 sayılı Çıracılık ve Mesleki Eğitim Kanunu ve bu yasalarla ilgili tüzük ve yönetmeliklerin çeşitli maddelerinde değinilmekle birlikte bu kavramlar tanımlanmamıştır. Yine de mevzuatımızdan çocuk ve genç işgücü kavramlarını çıkartabilmekteyiz.

İlke olarak, 15 yaşından küçük çocukların çalıştırılmaları yasaktır (İ.K. m.67/1). Ancak, 13 yaşından büyük, 15 yaşından küçük çocukların sağlık ve gelişmelerine, okul veya mesleki eğitim ve mesleğe yöneltme programlarını sürdürebilmelerine veya öğrenimden yararlanma yeteneklerine zarar vermeyecek nitelikteki hafif işlerde çalışmalarına sınırlı olarak izin verilmektedir (İ.K. m.67/2).

15-16 yaş arasındaki çocuklar ise, ancak sağlıkları bakımından elverişli oldukları işlerde çalıştırılabilirler. Buna karşın bu yaş grubundaki çocuk işçiler, sağlıkları bakımından elverişli bulunsalar dahi her türlü ağır ve tehlikeli işte (A.T.İ.T. m.1/1), gece işlerinde (U.H.K. m.174) ve günde 7,5 saatten fazla çalıştırılmazlar (F.Ç.T. m.4/a, U.H.K. m.173/2),

16-18 yaş arasındaki çocuklar ise Ağır ve Tehlikeli İşler Tüzüğü'nde gösterilen bazı ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırılabilirler. Ancak mevzuatımıza göre, 18 yaşını doldurmamış çocukların, maden ocakları ile kablo döşemesi, kanalizasyon ve tünel inşaatı gibi yer altı ve su altı işlerinde çalıştırılması (İ.K. m.68), sanayiye ait işlerde gece dönemlerinde çalıştırılmaları (İ.K. m.69/1) yanı sıra bar, kabare, dans salonu, kahve, gazino ve hamamlarda çalıştırılmaları da yasaklanmıştır (U.H.K. m.173/2) (Ayrıntılı bilgi için, Bkz. *Güven/Aydın*, 2000: 141-143).

Demek oluyor ki, ülkemizde 18 yaşından küçükler çocuk sayılmaktadır. Öyleyse bu yaşın altındaki çocuklara da çocuk işgücü denilebilir. Bununla birlikte ülkemizde asgari çalıştırılma yaşı 15 kabul edildiğinden 15-18 yaş arasındaki çalışanlara genç işgücü, 15 yaşından küçüklere de çocuk işgücü tanımlaması yapılmalıdır. Bu tanımlama uluslararası sözleşmelere de uygun olacaktır²(*Tuncay*, 1995: 43).

² Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından çocuk işgücü tanımında benimsenen yaş sınırı da 15 dir. ILO bu yaşın altında çalışan veya çalıştırılan çocukları "çocuk işçi" ya da "çalışan çocuk" olarak adlandırmaktadır. Bkz. Karabulut, 1996: 5).

2. Çocuk ve Genç İşgücünün Çalışma Yaşamında Yer Alış ve Çalıştırılmalarının Nedenleri

Çocuk ve genç işgücünün, tüm dünya da ve hemen her dönemde, ekonomik yaşam içinde yer aldığı söylenebilir (Altan, 2000: 296). Örneğin X. YY'a dek süregelen dönemde çocuklar henüz 6 veya 8 yaşlarında çalışmaya başlıyor ve aileleriyle birlikte üretime katılıyorlardı (Soroka/Brayjak, 1995: 69; Özkalp, 1995: 69). Ancak bu dönemde ücretsiz bir aile işçiliği söz konusudur. Oysa X-XV. YY'lar arasındaki Feodal Dönem' de çocuklar ve gençler ya tarımsal faaliyetlerde toprak işçisi olarak çalıştırılmakta ya da feodal beyin veya kilisenin hizmetinde hiçbir ücret almaksızın kullanılmaktaydı. XV-XVIII. YY'lar arası Lonca Dönemi'nde de işgücü gereksiniminin karşılanabilmesinde ya da mesleki yönden yetiştirilmek amacıyla yine çocuk ve genç işgücünden çalışma yaşamında yararlanılmıştır (Altan, 2000: 296).

Ancak, çocuk ve genç işgücünün işçi statüsü altında, ücretli olarak ve yaygın bir biçimde kullanılmasında, Sanayi Devrimi'nin önemli bir payı olmuştur. Teknolojinin üretim sürecini basitleştirip kolaylaştıran yönde gelişimi, yetişkin işgücüne göre daha düşük ücret düzeylerinde çalıştırılabilmeleri, daha uysal ve kolay yönetilir bulunmaları ve aileleri tüm üyeleriyle çalışmak zorunda bırakan ağır ekonomik koşullar, çocuk ve genç işgücünün kentsel alanda, özellikle de sanayide yoğun biçimde kullanılmasına yol açmıştır. Çocuklar ve gençler; önceleri babaları, daha sonra aileleriyle aynı fabrikalarda, ardından da ayrı fabrikalarda işçi olarak çalıştırılmaya başlamışlardır (Altan, 2000: 296). Bu dönemde çocukların ve gençlerin imalathanelerde çok ağır koşullar altında ve henüz 5 yaşında işe başladığını, genel kabul edilen işe başlama yaşının ise sadece 7-8 olduğunu görüyoruz (Uzun, 2000: 209).

Tüm dünya da çalışan çocuklara ilişkin net bir rakam vermek mümkün değilse de sayılarının günümüzde 250 milyon civarında olduğu söylenilmektedir (Atauz/Avar, 2001: 7; UNICEF: 4). Gelişmekte olan ülkelerde 10-14 yaş arası çocukların % 18'inden fazlası çalışmaktadır. Örneğin Filipinlerde ağaç sanayiinde yapılan bir çalışmaya göre; çalışan çocuklar kullandıkları boya, tiner, cila gibi solüsyonların yan etkilerini bilmemekte ve bu etkilere karşı hemen hemen hiç korunmamaktadırlar. Bu nedenle çocukların % 62,2'si solunum yollarından, % 27,2'si mide-bağırsak enfeksiyonundan, % 28,6'sı ise cilt ve deri hastalıklarından şikayetçidir. Ya da İngiltere'de fakir, orta ve zengin düzeylerdeki bölgelerde bulunan 13

ortaokulda 10-16 yaşları arasında değişen çocuklar üzerinde yapılan başka bir araştırmaya göre; öğrencilerin % 43'ü ücret karşılığında herhangi bir işte çalışmakta (çocuk bakımı gibi hafif işler hariç bir işte) ve bu işlerin % 72'si okul zamanında yapılırken sadece % 25'i tatillerde yapılmaktadır. Yine aynı çalışmaya göre yapılan işlerin % 4'ü yasal düzenlemelere aykırı bir şekilde götürülmektedir. Şöyle ki, İngiltere'de 13 olan asgari çalıştırılma yaşının altında çalıştırılan çocukların % 24'ü okul zamanında çalıştırılmakta, çalışan tüm çocukların % 33'ü yasa tarafından yasaklanmış işlerde çalıştırılmakta ve çocuklara ödenen ücret çoğu zaman yetişkinlere ödenen asgari oranın yarısından az, bazı durumlarda ise 1/3 düzeyinde kalmaktadır (TİSK, 1994: 19-22). Tüm bu örnekler günümüzde gelişmiş ülkelerde bile çocuk-genç işgücünün varlığını ve istismarını göstermektedir.

Türkiye'de ise çocuk ve gençlerin çalışma yaşamında yer alışı, eş de-ğişle çalıştırılma nedenleri yoksulluk, eğitim düzeyinin düşüklüğü ve geleneksel kültür olarak üç ana başlık altında toplanabilir.

Yoksulluk:

Ülkemizde ekonomik gelişmişlik düzeyinin geri olması, daha da önemlisi adil olmayan gelir dağılımı yoksulluk sorununu ortaya koymaktadır. Ayrıca % 18.3 gibi hızlı kabul edilebilecek bir nüfus artışı³ toplam nüfus içinde çocukların ve gençlerin oransal payını artırmaktadır. Ancak çocuk ve gençlerin sayısal artışına paralel olarak arttırılması gereken sağlık, eğitim vb. sosyal hizmet yatırımları bütçe olanakları bahane edilerek arttırılmadığı için iş gücüne erken yaşta katılmalar kaçınılmaz olmaktadır. Kırdan kente göçün devam etmesi ve kentsel istihdam olanaklarının geliştirilememesi hatta son yıllardaki krizler neticesinde istihdamda yaşanan daralmalar ve işsizlik, kentsel yoksulluğu ülkemizin sosyal sorunları sıralamasının en üstüne çıkarmakta ve bu ağır yükü çoğunlukla çocuklar devralmaktadır.

Türkiye'de önemli sayıdaki çocuğun ailelerinin geçimine katkıda bulunmak ya da kendi harcamalarını karşılamak amacıyla çok erken yaşlarda çalışma yaşamında yer aldıkları bilinen bir gerçektir (Kahramanoğlu, 1994: 56; Baştaymaz, 1995: 37).

³ 1990-2000 dönemindeki yıllık nüfus artış hızıdır. Bkz. Die.gov.tr/nufus/02012002.htm adresinden

Göçler sonucu özellikle büyük şehirlerde nüfus hızla artmaktadır. Toplumumuzda, özellikle de kırsal alandan gelen ailelerde kadınların çalışma yaşamında yer alışı kabul edilebilir olmadığından ailede baba ile birlikte özellikle erkek çocukların çalışması öne çıkmaktadır (*Ocakçı, 2001*). Bu tablo, ülkemizde çocuk ve genç işgücünün, yoksulluktan ve yoksulluğu oluşturan tüm kaynaklardan ne ölçüde etkilendiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Eğitim Düzeyi:

Çocukların ve gençlerin çalışma yaşamında varoluşunun bir diğer önemli nedeni de tek tip ve gerçekçi olmayan eğitim sistemidir (*Atauz/Avar, 2001: 7*). Eğitime ilişkin alt yapının yeterince gelişkin olmaması ve çocukların eğitim hizmetlerinden yararlanmasını engelleyen diğer etmenler sonucu, eğitim sistemine giremeyen ya da herhangi bir aşamada eğitim sisteminden kopan çocuklar, eğer ailelerine de katkıda bir ihtiyaç varsa çalışma yaşamına girmektedir (*İlik/Türkmen, 1994: 6*). Ayrıca var olan eğitim sistemimizin, gerek eğitim planlaması gerekse istihdam planlaması yapılmaksızın popülist kaygılarla yapılandırılmasından kaynaklanan yapısal problemleri de çocuk ve gençlerin eğitim olmaksızın çalışma yaşamının içinde yer almalarının bir nedenidir. Resmi rakamlar göstermektedir ki, eğitilmiş insanlar arasındaki işsizlik oranı, eğitimsizlere göre daha yüksektir. Bu durumda eğitilmiş işsiz olmaksızın, eğitimsiz olmak ama bir an önce ekmek parası kazanmak bireyler ve aileleri için daha tercih edilebilir bir seçenek haline gelmektedir (*Kahramanoğlu, 1994: 56; DPT, 2001: 81*). Ayrıca emek piyasasında eğitilmiş kişiler ile eğitimsizler arasında ücret farklılıklarının yaratılmaması da eğitimin cazibesini azaltabilmektedir (*Baştaymaz, 1998: 63*). Bazı durumlarda ise aile çocuğunu okutmak istese dahi okul masraflarının yüksekliği dolayısıyla bu isteğini gerçekleştirilememekte ya da çocuk bir yandan eğitimine devam ederken diğer yandan kendi giderlerini karşılamak amacıyla çalışmak zorunda bırakılmaktadır (*DİSK, 2001*).

Geleneksel Kültür:

Kırsal kültürde çocuk, yetişkin rolünü çok erken yaşlarda üstlenmektedir. Kız çocukları, anne tarlada olduğu için ev işlerini ve kardeşlerinin bakımını üstlenirken, erkek çocuklar hayvanların otlatılması, tarlada yetişkinlere yardım gibi işleri yapmaktadırlar. Eş değişle çocuk, ücretsiz aile işçisi olarak çalışmakta, toplumda bu yapıyı normal karşılamakta ve kültürel bir değer olarak benimsemektedir. Göç sonrasında kentsel alanda da

yaşatılan bu geleneksel kültür açısından, çocuğun; evde veya tarlada ücretsiz aile işçisi olarak çalıştırılmasıyla, herhangi bir işyerinde ücret karşılığı çalıştırılması arasında herhangi bir fark yoktur. Hatta çalışma yaşamında ücretli olarak yer alma aileye parasal bir katkı sağladığı için daha çok kabul görmektedir (*Bulut, 1996: 58*).

Ayrıca günümüzde küreselleşme süreciyle birlikte rekabetin artan önemi içinde, gelişmiş ülkeler teknolojinin tüm imkanlarını kullanarak uluslar arası ticaretten pay kapmaya çalışırken ülkemiz vb. gelişmekte olan ülkelerin kozu ucuz işgücü olarak ortaya çıkmakta ve çocuk-genç işgücü kullanılarak işgücünün daha da ucuzlatılması mümkün olmaktadır. Bu nedenle kimi devletler çocuk ve genç işgücünün çalışma yaşamında kullanımını desteklemekte en azından bu olguyu görmezden gelmektedir.

3. Çocuk ve Genç İşgücüne İlişkin Sayısal Veriler

Türkiye'deki çalışan çocuklara ve gençlere ilişkin sayısal veriler en kapsamlı bir biçimde, DİE'nin beş yıl ara ile gerçekleştirdiği Çocuk İşgücü Anketinde yer almaktadır. İlk uygulaması Ekim 1994 tarihinde gerçekleştirilmiş olan Çocuk İşgücü Anketi'nin ikinci uygulaması Ekim 1999 tarihinde gerçekleştirilmiş ve bu uygulamada yaş grubu genişletilerek, 6-14'den 5-17'ye çıkartılmıştır. Ancak anket 5-17 yaş arası çocuklar için uygulanmış olmakla birlikte, 5 yaş grubunda çalışan çocuk ve bu çocuklara ilişkin eğitim bilgisi yok denecek kadar az olması sebebiyle; sonuçlar 6-17 yaş grubu için verilmiştir.⁴ Her iki anket arasındaki bu farklılıklar karşılaştırma olanaklarını ortadan kaldırmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda sadece 1999 yılı Çocuk İşgücü Anketine yer verilecek ve bu ankette elde edilen veriler değerlendirilecektir.

Ekim 1999 Çocuk İşgücü Anketi sonuçlarına göre; Türkiye'de 6-17 yaş grubunda 16 milyon 88 bin çocuk bulunmakta ve 6-17 yaş grubundaki çocuklar kurumsal olmayan sivil nüfusun⁵ (63 milyon 416 bin kişi) % 25,4'ünü teşkil etmektedir. Bu dağılım kentsel yerler ve kırsal yerler arasında önemli bir farklılık göstermemektedir. Yaş gruplarının dağılımı incelendiğinde ise, Türkiye genelinde 6-11 yaş grubunun, toplam çocuk sayısı içinde 8 milyon 131 bin kişi ve %50'lik bir orana sahip olduğu görülmektedir (Bkz. Tablo 1).

⁴

⁵ Kurumsal Olmayan Sivil Nüfus: Okul, yurt, otel, çocuk yuvası, huzurevi, özel nitelikteki hastane, kışla, hapishane ya da ordu evinde ikamet edenler ile yabancı uyruklular dışında kalan nüfustur.

Tablo 1: Cinsiyete ve Yerleşim Yerine Göre Kurumsal Olmayan Sivil Nüfus (Bin Kişi)

		TOPLAM	ERKEK	KADIN
TÜRKİYE	Toplam Nüfus	63.416	31.860	31.556
	6-17 Yaş Nüfus	16.088	8.202	7.885
	6-11	8.131	4.155	3.976
	12-14	3.934	2.000	1.935
	15-17	4.023	2.048	1.974
KENT	Toplam Nüfus	38.275	19.300	18.974
	6-17 Yaş Nüfus	9.576	4.926	4.650
	6-11	4.852	2.480	2.372
	12-14	2.271	1.169	1.101
	15-17	2.453	1.276	1.177
KIR	Toplam Nüfus	25.140	12.559	12.582
	6-17 Yaş Nüfus	6.512	3.276	3.236
	6-11	3.279	1.674	1.604
	12-14	1.664	830	834
	15-17	1.570	772	798

Kaynak: Türkiye'de Çalışan Çocuklar 1999, T.C. DİE, Yayın No:2461, Ankara, Mayıs 2001: 34 ve s.35'deki veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Bu çocukların 6 milyon 420 bini (% 39,9) çalışmaktadır ve çalışan çocukların 1 milyon 635 bini (% 25,5) ekonomik bir faaliyette bulunmaktadır, 4 milyon 785 bini (% 74,5) ev işlerinde çalışmakta, 9 milyon 668 bin çocuk ise herhangi bir işte çalışmamaktadır (Bkz. Tablo 2).

Çalışan çocukların ve gençlerin kent-kır dağılımı incelendiğinde, kentsel yerlerde, 6-17 yaş grubunda toplam çalışan çocuk sayısı 3 milyon 626 bin (% 37,8) kişidir. Ekonomik işlerde çalışan çocuk sayısı 552 bin (% 5,4), ev işlerinde çalışan çocuk sayısı 3 milyon 74 bin (% 32,4) kişidir. Kırsal yerlerde ise, 6-17 yaş grubunda bulunan 6 milyon 512 bin çocuktan, 2 milyon 795 bini (% 42,8) çalışmaktadır ve 1 milyon 83 bini (% 16,6) ekonomik işlerde, 1 milyon 712 bini (% 26,2) ise ev işlerinde çalışmaktadır. Görüldüğü gibi kentsel yerlerde ekonomik işlerde çalışan çocuk sayısı, kentsel yerlerde çalışan çocuk sayısından azdır. Kırsal yerlerde çalışan çocukların ekonomik iş ve ev işleri dağılımı hemen hemen birbirine yakın iken, kentsel yerlerde ev işlerinde çalışan çocuk sayısı daha fazladır (Bkz. Tablo 2).

Tablo 2: Yerleşim Yeri ve Cinsiyete Göre Çalışan Çocuklar (Bin Kişi)

Yerleşim Yeri ve Cinsiyet		Toplam Çocuk Sayısı	Çalışanlar			Çalışmayanlar
			Toplam	Ekonomik İşlerde Çalışanlar	Ev İşlerinde Çalışanlar	
TÜRKİYE	Toplam	16.088	6.420	1.635	4.785	9.668
	Erkek	8.202	2.300	1.010	1.290	5.903
	Kadın	7.885	4.121	625	3.496	3.765
KENT	Toplam	9.577	3.626	552	3.074	5.951
	Erkek	4.926	1.352	415	937	3.575
	Kadın	4.650	2.274	138	2.137	2.376
KIR	Toplam	6.512	2.795	1.083	1.712	3.717
	Erkek	3.276	948	596	353	2.328
	Kadın	3.236	1.847	487	1.359	1.389

Kaynak: Türkiye'de Çalışan Çocuklar 1999: 45

Yaş gruplarına göre, ekonomik işlerde çocukların yüzdesel dağılımı incelendiğinde; 15-17 yaş grubu % 68,8'lik oran ile başta gelmektedir. Burada dikkati çeken nokta, yaş büyüdükçe çalışan çocuk oranında artış görülmesidir. Bu durum çocukların ilköğretimi bitirdikten sonra ekonomik işlerde çalışmaya başladıklarını göstermektedir. Ev işlerinde çalışan çocukların yüzdesel dağılımı incelendiğinde ise, % 40,8'lik oran ile 6-11 yaş grubu ilk sırayı almaktadır. Diğer bir değişle, ev işlerinde çalışan çocukların büyük bir bölümünü ilköğretim çağındaki çocuklar oluşturmaktadır. Ekonomik işlerde 15-17 yaş grubundaki çocuklar, daha çok kentsel yerlerde (% 76,3) çalışmaktadırlar. Ev işlerinde ise, 6-11 yaş grubundaki çocuklar kırsal yerlerde (% 44) çoğunlukla çalışmaktadırlar. Ayrıca, ekonomik işlerde çalışan 15-17 yaş grubundaki çocuklar cinsiyet ayrımına göre incelendiğinde, erkek çocukların oranı (% 70,5), kız çocukların oranından (% 66,1) daha fazladır. Ev işlerinde çalışan 6-11 yaş grubundaki çocukların cinsiyet dağılımında da bir farklılık görülmektedir. Örneğin ev işlerinde 6-11 yaş grubundaki erkek çocuklar, kız çocuklardan oransal olarak daha fazla çalışmaktadır (Tablo 3).

Tablo 3: Yaş Grubu ve Cinsiyete Göre, Ekonomik İşlerde ve Ev İşlerinde Çalışan Çocukların Yüzdesele Dağılımı (%)

Yaş Grubu, Yerleşim Yeri		Ekonomik İşlerde Çalışan Çocuklar			Ev İşlerinde Çalışan Çocuklar		
		TÜRKİYE	KENT	KIR	TÜRKİYE	KENT	KIR
TOPLAM	6-11	6,2	2,5	8,1	40,8	39,0	44,0
	12-15	25,0	21,4	26,9	28,7	28,1	30,0
	15-17	68,8	76,3	65,0	30,4	32,9	25,9
ERKEK	6-11	4,6	2,4	6,0	52,6	49,1	61,8
	12-15	25,0	21,4	27,5	25,4	26,7	22,4
	15-17	70,5	76,1	66,4	21,9	24,2	15,9
KADIN	6-11	9,0	2,9	10,7	36,5	34,6	39,5
	12-15	25,0	21,0	26,1	29,9	28,6	31,9
	15-17	66,1	76,1	63,2	33,6	36,7	28,6

Kaynak: Türkiye'de Çalışan Çocuklar 1999: 47-51 arasındaki veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Türkiye genelinde 6-17 yaş grubunda ekonomik işlerde çalışan 1 milyon 635 bin çocuğun sektörlere göre dağılımı ise şöyledir: Çalışan çocukların 942 bini tarım, 356 bini sanayi, 167 bini ticaret ve 170 bini de hizmet sektöründe çalışmaktadır. Yüzdesele olarak ifade etmek gerekirse % 57,6 ile tarım sektörü ilk sırayı almaktadır, ikinci sırayı % 21,8 ile sanayi, üçüncü sırayı % 10,4 ile hizmet, dördüncü ve son sırayı da % 10,2 ile ticaret sektörü almaktadır (Bkz. Tablo 4).

Çocuk istihdamının yapısında kentsel ve kırsal yerlerde farklılık görülmektedir. Kentsel yerlerde istihdam edilen çocukların ekonomik faaliyetleri incelendiğinde; % 48'inin sanayi, % 24,6'sının ticaret, % 22,6'sının hizmetler ve son olarak da % 4,7'sinin tarım sektöründe çalıştığı görülmektedir. Kırsal yerlerde istihdam edilen çocukların ise, % 84,6'sının tarım, % 8,4'ünün sanayi, % 4,2'sinin hizmet ve % 2,9'unun da ticaret sektöründe çalıştığı görülmektedir. Burada dikkati çeken önemli bir nokta, kırsal yerlerde ekonomik işlerde çalışan kız çocukların % 95'e yakın bir bölümünün tarım sektöründe çalışmakta olduğudur. Kentsel yerlerde ise ekonomik işlerde çalışan gerek erkek gerekse kız çocukların yaklaşık yarısı sanayi sektöründe çalışmaktadır (Bkz. Tablo 4).

Tablo 4: Sektörlere Göre Ekonomik İşlerde Çalışan Çocuklar
(Bin Kişi- Yüzde-% -)

Yerleşim Yeri ve Cinsiyet	Toplam	Tarım		Sanayi		Ticaret		Hizmet		
		Kişi	Yüzde	Kişi	Yüzde	Kişi	Yüzde	Kişi	Yüzde	
TÜRKİYE	Toplam	1.635	942	57,6	356	21,8	167	10,2	170	10,4
	Erkek	1.010	468	46,3	272	26,9	130	12,9	140	13,9
	Kadın	625	474	75,8	84	13,4	37	5,9	30	4,8
KENT	Toplam	552	26	4,7	265	48,0	136	24,6	125	22,6
	Erkek	415	13	3,1	195	47,0	107	25,8	99	23,9
	Kadın	138	13	9,4	70	50,7	30	21,7	26	18,8
KIR	Toplam	1.083	916	84,6	91	8,4	31	2,9	45	4,2
	Erkek	596	455	76,3	76	12,8	23	3,9	41	6,9
	Kadın	487	461	94,7	15	3,1	7	1,4	4	0,8

Kaynak: Türkiye'de Çalışan Çocuklar 1999: 51 ve 52'deki veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Türkiye genelinde ekonomik işlerde çalışan 1 milyon 635 bin çocuğun büyük çoğunluğu, (961 bini) ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır ve % 58,8'lik bir paya sahiptir. Ücretli, maaşlı olarak çalışanların sayısı ise 387 bin kişidir ve ikinci sırayı almaktadır. Yevmiyeli olarak çalışanlar 257 bin kişi olup üçüncü sırayı almaktadır. Dördüncü ve son sırayı ise 31 bin kişi ile kendi hesabına çalışanlar almaktadır. Cinsiyet ayrımına göre incelendiğinde ise, Türkiye genelinde erkek çocukların, kız çocuklarına kıyasla sayısının daha fazla olduğu görülmektedir (1 milyon 10 bin erkek çocuğa karşılık, 625 bin kız çocuğu). Hem erkek hem de kız çocukları en çok ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Burada erkek çocuklarının oranı % 51,1 iken, kız çocuklarının oranı % 71,2'dir (Bkz. Tablo 5).

6-17 yaş grubu ekonomik işlerde çalışan çocukların kır-kent ayrımı göz önüne alınarak incelendiğinde; kırsal yerlerde çalışan çocukların sayısının (1 milyon 83 bin kişi), kentsel yerlerde çalışan çocukların sayısından (552 bin kişi) daha fazla olduğu görülmektedir. Kırsal yerlerde ekonomik işlerde çalışan 1 milyon 83 bin çocuğun % 83,7'si ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Ücretsiz aile işçisi olarak çalışan çocukların oranının bu kadar yüksek olmasının nedeni tarım sektörüdür. Diğer bir deyişle, çocukların küçük yaşlardan itibaren tarımsal alanda hanehalkı gelinine ve ekonomik faaliyetine ücret almadan katkıda bulduklarını göstermektedir. Kentsel yerlerde ekonomik işlerde çalışan erkek çocukların 347 bininin (% 83,6), kız çocuklarının ise 128 bininin (% 92,7) ücret karşılığı (ücretli ve yevmiyeli) çalıştığı görülmektedir. Kırsal yerlerde ise ücret karşılığı çalışan erkek çocukların sayısı 119 bin (% 20), kız çocukların sayısı ise 50 bindir (% 10,3). Kırsal yerlerde erkek çocukların 470

Kamu-İş; C: 7, S: 2/2003

bini (% 78,9), kız çocukların ise 437 bini (% 89,7) ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır (Bkz. Tablo 5).

Tablo 5: İşteki Durumuna Göre Ekonomik İşlerde Çalışan Çocuklar
(Bin Kişi)

Yerleşim Yeri ve Cinsiyet		Toplam	Ücretli, Maaşlı	Yevmiyeli	Kendi Hesabına İşveren	Ücretsiz Aile İşçisi
TÜRKİYE	Toplam	1.635	387	257	31	961
	Erkek	1.010	277	189	29	516
	Kadın	625	110	68	2	445
KENT	Toplam	552	325	150	25	54
	Erkek	415	227	120	22	46
	Kadın	138	98	30	2	8
KIR	Toplam	1.083	62	107	6	907
	Erkek	596	50	69	6	470
	Kadın	487	12	38	-	437

Kaynak: Türkiye'de Çalışan Çocuklar 1999: 53

Çalışma yaşamında yer alan çocuk ve gençlerin çalışma ya da çalıştırılma nedeni ise; % 38,4 hanehalkı gelirin katkıda bulunmak için, % 19,8 hanehalkının ekonomik faaliyetine yardımcı olmak için, % 15,9 ailesi istediği için, % 10,4 iş öğrenmek meslek sahibi olmak için, % 6,3 kendi ihtiyaçlarını karşılamak için, % 5,1 ise hanehalkı borçlarının ödenmesine yardımcı olmak içindir. Cinsiyet ayrımı ele alındığında, hem erkek çocuklarda hem de kız çocuklarda çalışma nedenleri arasında hanehalkı gelirin katkıda bulunmak ve hanehalkının ekonomik faaliyetine yardımcı olmak ilk iki sırayı almaktadır. Fakat burada dikkati çeken nokta erkek çocuklar için çalışma nedeni olarak üçünü sırayı iş öğrenmek ve meslek sahibi olmak almakta iken, kız çocuklar için üçüncü sırayı ailenin isteği nedeni almaktadır (Bkz. Tablo 6).

Kamu-İş; C: 7, S: 2/2003Tablo 6: Çalışma Nedenine Göre Ekonomik İşlerde Çalışan Çocukların Dağılımı
(Yüzde -% -)⁶

Yerleşim Yeri ve Cinsiyet		Hanehalkı gelire katkıda bulunmak için	Hanehalkı borçlarının ödenmesine yardımcı olmak için	Hanehalkının ekonomik faaliyetine yardımcı olmak için	Kendi ihtiyaçlarını karşılamak için	İş öğrenmek, meslek sahibi olmak için	Ailesi istediği için	Diğer
TC	Toplam	38,4	5,1	19,8	6,3	10,4	15,9	4,2
	Erkek	39,2	5,4	16,3	7,3	14,3	13,4	4,1
	Kadın	37,0	4,5	25,9	4,5	3,7	20,2	4,3
KENT	Toplam	45,0	5,8	3,6	12,8	18,6	7,7	6,5
	Erkek	42,7	6,0	3,7	13,0	20,2	7,6	7,3
	Kadın	53,3	4,6	3,6	12,3	13,8	8,2	4,1
KIR	Toplam	35,1	4,7	27,8	3,0	6,4	20,1	3,0
	Erkek	37,0	5,0	24,8	3,3	10,4	17,5	2,1
	Kadın	32,7	4,3	31,7	2,6	1,1	23,3	4,2

Kaynak: Türkiye'de Çalışan Çocuklar 1999: 66

Ekonomik işlerde çalışan bu çocukların yarısından fazlası (% 51,2), tam zamanlı çalışma süresi olarak kabul edilen 40 saat ve daha fazla süre çalışmaktadır. Türkiye genelinde 6-17 yaş grubunda ekonomik işlerde çalışan çocukların haftalık ortalama çalışma süresi ise 37,4 saattir. Kentsel yerlerde çocukların ortalama fiili çalışma süresi 51 saat iken, kırsal yerlerde bu süre 30,5 saate düşmektedir. Türkiye genelinde ekonomik işlerde çalışan çocukların sadece % 9,1'i haftada 7 saatten daha az çalışırken, % 11,3'ü haftada 64 saatten daha fazla çalışmaktadır. Cinsiyet ayrımı ile de erkek çocukların kız çocuklara göre daha fazla çalıştırıldıkları görülmektedir (Bkz. Tablo 7).

⁶ Ekonomik işlerde çalışan çocukların çalışma nedenleri sorulurken birden fazla neden belirtilebilmektedir. Bu nedenle Tablo 6'da verilen sonuçlar sıklık dağılımını belirtmektedir.

Tablo 7: Haftalık Fiili Çalışma Süresine Göre Ekonomik İşlerde Çalışan Çocuklar (Bin Kişi)

Haftalık Fiili Çalışma Süresi	TÜRKİYE			KENT			KIR		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Toplam	1.635	1.010	625	552	415	138	1.083	596	487
<7	149	60	89	3	2	1	145	57	88
8-15	237	148	89	9	7	1	229	141	88
16-23	113	50	62	14	9	5	99	41	58
24-31	102	63	40	34	26	9	68	37	31
32-39	182	117	65	28	20	8	154	97	56
40-47	271	161	110	111	74	37	161	87	73
48-55	235	156	79	140	96	44	95	60	35
56-63	161	116	45	111	92	19	50	24	26
64+	185	138	47	102	88	14	83	50	33

Kaynak: Türkiye'de Çalışan Çocuklar 1999, s54.

6-17 yaş grubunda ekonomik işlerde çalışan çocukların % 44'ü mevcut işinden memnun değildir. İşinden memnun olmayan çocukların işinden memnun olmama sebeplerine bakıldığında; bu çocukların % 50,6'sı ücret veya gelirlerini düşük bulduğunu, % 41,9'u ise işin çok yorucu olmasından dolayı mevcut işinden memnun olmadığını belirtmektedir. Kentsel yerleşim yerlerinde de bu öncelik değişmemekte ve işinden memnun olmayan çocukların % 71,4'ü ücret veya gelirin çok düşük olduğunu, % 20'si ise işin çok yorucu olduğunu belirtmiştir. Kırsal yerleşim yerlerinde ise bu öncelik sıralaması değişerek ilk sırayı % 49,3 ile işin çok yorucu olması, ikinci sırayı ise % 43,4 ile ücret veya gelirin çok düşük olması almaktadır. İşinden memnun olmayan çocuğun memnuniyetsizliği öncelikli olarak ücretlerin çok düşük olması ve işin çok yorucu olması şeklinde ifade etmesi sebebiyle, çalışan çocuğun çalışma ortamından kaynaklanan risklerin farkında olmadan çalıştığı söylenebilir. Cinsiyet ayrımında bu durum incelendiğinde; erkek çocukların % 51,9'u ücret veya gelirini düşük bulduğundan, % 31,7'si ise işin çok yorucu olmasından dolayı mevcut işinden memnun olmadığını belirttikleri görülmektedir. Kız çocuklarında bu sıralama değişmekte ve öncelikli olarak % 63,2'si işin çok yorucu olmasından, % 32,9'u ise düşük ücret veya gelirden dolayı mevcut işinden memnun olmadığını belirtmişlerdir (Bkz. Tablo 8).

Tablo 8: Ekonomik İşlerde Çalışan Çocuklardan İşinden Memnun Olmayanların, İşinden Memnun Olmama Nedenlerinin Dağılımı (Yüzde -% -)

Yerleşim Yeri ve Cinsiyet	Toplam	Ücret/gelir çok düşük	İş çok yorucu	İş öğrenemiyor	Çalışma çevresi sağlıksız	İşyeri çok uzak	Diğer
TÜRKİYE	100,0	50,6	41,9	2,5	1,7	0,1	3,2
Erkek	100,0	59,1	31,7	3,3	1,6	0,2	4,1
Kadın	100,0	32,9	6,2	0,9	1,7	0,0	1,3
KENT	100,0	71,4	20,0	4,3	1,6	0,0	2,2
Erkek	100,0	72,5	19,6	5,2	0,7	0,0	2,0
Kadın	100,0	68,8	21,9	0,0	6,3	0,0	3,1
KIR	100,0	43,4	49,3	1,8	1,7	0,2	3,5
Erkek	100,0	53,1	37,2	2,4	2,1	0,3	5,0
Kadın	100,0	27,1	69,5	1,0	1,5	0,0	1,0

Kaynak : Türkiye'de Çalışan Çocuklar 1999: 62

6-17 yaş grubundaki çocuklara gelecekte ne yapıyor olmayı istedikleri sorulduğunda; okula devam eden çocuklarda, ilk sırayı % 85,4'lük oranla okula devam edip eğitimini tamamlamak, ikinci sırayı % 6,5 ile iyi bir işte çalışmak, üçüncü sırayı % 4,1 ile kendi işinde çalışmak biçiminde cevaplamıştır. Okula devam etmeyen çocuklarda ise durum farklılık göstermektedir. İlk sırayı % 36,7 ile okula devam edip eğitimini tamamlamak, ikinci sırayı % 24,1 ile iyi bir işte çalışmak, üçüncü sırayı ise % 15,7 ile kendi işinde çalışmak biçiminde cevaplamıştır. Çocukların gelecekte ne yapıyor olmayı istedikleri cinsiyet ayrımında incelendiğinde; genel sıralama erkek çocuklarda, hem okula devam eden hem de okula devam etmeyen çocuklar için değişmemekte fakat kız çocuklarda farklı olarak üçüncü sıralamayı % 11,3 ile hane halkının ekonomik faaliyetine yardımcı olmak almaktadır. Kız çocuklarında bu seçeneği % 10,3 gibi yakın bir oran ile evlenmek seçeneği takip etmektedir. Evlenmek seçeneğinin, okula devam etmeyen ve çalışan kız çocuklarında % 11,6, okula devam etmeyen ve çalışmayan kız çocuklarında ise % 5,2 olduğu görülmektedir. Kız çocuklarındaki bu duruma karşın erkek çocuklarında üçüncü sıralamada % 27,3 gibi belirgin bir oranla gelecekte kendi işinde çalışmak yer almaktadır (Bkz. Tablo 9).

Tablo 9: Çocuğun Gelecekte Yapmak İsteddiği (Yüzde -% -)

Çocuğun Gelecekte Yapmak İsteddiği	Toplam	Okula Devam Eden			Okula Devam Etmeyen		
		Toplam	Çalışan	Çalışmayan	Toplam	Çalışanlar	Çalışmayan
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Okula devam edip, eğitimini tamamlamak	75,1	85,4	84,4	85,8	36,7	29,8	54,7
İyi bir iş için meslek kursuna katılmak	2,3	1,5	1,7	1,4	5,3	6,1	3,0
İyi bir işte çalışmak	10,2	6,5	7,8	5,9	24,1	26,8	17,0
Kendi işinde çalışmak	6,5	4,1	3,2	4,5	15,7	18,0	9,4
Hane halkının ekonomik faaliyetine yardımcı olmak	2,9	1,4	1,4	1,4	8,7	10,5	3,8
Evlenmek	1,8	0,6	0,9	0,5	6,3	7,7	2,7
Diğer	1,2	0,6	0,6	0,5	3,4	1,1	9,3

Kaynak: Türkiye'de Çalışan Çocuklar 1999: 69

4. Çocuk ve Genç İşgücünün Korunulması Gereği

Çocuk ve gençlik dönemleri gelişme dönemleridir. Bir başka deyişle, fiziksel (bedensel), düşünsel (psikolojik) yönden gelişme ile temel ve mesleki eğitim süreçleri henüz tamamlanmamıştır (Altan, 2000: 297).

Çocuk ve genç işgücünün bu dönemde yeteri ve gereğince korunulmaması birey, aile ve sonuçta toplum yönünden onarılması güç ve hatta olanaksız bir çok olumsuzluğu da beraberinde getirecektir (Altan, 2000: 297).

Ayrıca, çalışma yaşamı genel olarak yetişkin erkek işgücüne göre düzenlenmiştir. Bu nedenle çocuk ve genç işgücünün çalışma yaşamında yer alışı, öncelikle sağlığı ve güvenliği yönünden sakıncalıdır. İş yaşamının ağır, yorucu, tempolu ve tek düze koşullarından, özellikle çocuklar ve gençler, fiziksel ve düşünsel yönden henüz yeterince gelişmemiş oldukları için her zaman zarar görebilir⁷(Altan, 2000: 297).

Çocuk ve gençlerin erken yaşlarda çalışma yaşamına girmeleri, ekonomik yönden de verimli değildir. Çünkü eğitim ve öğretimlerinin kesintiye uğraması nedeniyle çocuklar ve gençler iş yaşamında çoğu kez kali-

⁷ Bu zararlara örnek olarak; akciğer gelişmesinin gecikmesi, belkemiğinin ve göğsün eğrilmesi, kasların biçim değiştirmesi, düztabanlılığın oluşması, kalp rahatsızlıkları, kan dolaşımı hastalıkları, kansızlık, görme ve işitme bozuklukları, sinir ve ruh hastalıkları vb. sağlık bozuklukları gösterilebilir. (ALTAN, 2000: 297).

fiye olmayan işgücü olarak istihdam edilecektir. Oysa sanayileşme ve bilgi toplumuna doğru yaşanan dönüşüm tüm ülkelerde kalifiye işgücüne duyulan ihtiyacın şiddetini arttırmakta ve kalifiye olması engellenmiş çocuk ve gençlerle ülke kaynaklarından etkin biçimde yararlanılabilmesi imkansızlaşmaktadır. Ayrıca böyle bir durumdan ekonominin ve sosyal refahın gelişmesi de olumsuz yönde etkilenecektir (*Altan, 2000: 297*).

Bazı işlerin nitelikleri ve yürütüm koşulları nedeniyle, çocukların ve gençlerin aile çatısı ve koruması altından çıkıp uzaklaşması da uygun değildir. Böyle bir durum çocukların ve gençlerin sosyal gelişimlerini olumsuz yönde etkileyebilir. Öreğin, aile koruma ve denetiminin dışında, yetişkinlere göre düzenlenmiş iş dünyasında, çocukların ve gençlerin yer almaları, çeşitli sapmalara, ahlak ve davranış bozukluklarına, kötü alışkanlıklara yol açabilmektedir (*Altan, 2000: 297*).

Yukarıda özetlenerek sıralanan nedenlerle, çocukların tümü ile çalışma yaşamının dışında bırakılması gerekir. Genç işgücünün ise, çok sınırlı olarak, çalışma yaşamının dar bir alanında, özel olarak korunması koşulu ile yer alabilir (*Altan, 2000: 297*).

Çocuklar ve gençler toplumlarının yarınlarını belirler. Yeteri ve gereğince korunabilmeleri halinde toplumların geleceklerinin güvencesi olabilirler. Bu nedenle, çocuk ve genç çalışma yaşamından alıkonulmadığı sürece çok geniş bir alanda özenle korunulmalıdır. Bu gereklilik kamusal yararlaraya dayandığı içinde, bu alanda devletin doğrudan sorumluluğu bulunur (*Altan, 2000: 297*).

Anayasamızın 50.maddesi de "kimse yaşına, cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılmaz. Küçükler ve kadınlar ile bedeni ve ruhi yetersizliği olanlar çalışma şartları bakımından özel olarak korunurlar" diyerek çocukların ve gençlerin korunulmasını anayasal bir zorunluluk olarak düzenlemiştir.

Ayrıca, çocuk ve genç işgücünün korunulmasının, sosyal devlet ilkesinin benimsenmiş olmasının da doğal bir gereğidir (*Altan, 2000: 297*). Bu nedenle çalışma sebepleri ve kendilerine verilen ad ne olursa olsun, kendilerini çalışma yaşamının zor ve tehlikeli koşullarında bulan çocuklar ve gençler, hukuki korumadan, sağlık ve eğitim hizmetlerinden ayrıcalıklı ve ağırlıklı olarak yararlandırılmalıdır (*Karabulut, 1996:5*).

Ancak Türkiye;

- Çocukların ve gençlerin korunmasına ilişkin pek çok uluslararası sözleşmeyi de onaylamasına rağmen halen varolan yasalar da, çocukların işe başlama yaşı, çeşitli sektörlerde ve alanlarda korun-

maları bakımından farklılıkları mevzuatında bulundurmaktadır. Ayrıca tarımsal kesimde, enformel ekonomik faaliyetlerde (Ayrıntılı bilgi için Bkz. Şişman, 1999) ya da ev işlerinde çalışan çocuklar yasaların koruyucu hükümlerinden yararlanamamaktadır (Karabulut, 1996: 18-19).

- Zorunlu temel eğitim 8 yıla çıkarılmakla birlikte, uygulamada etkinlik henüz yakalanılamamıştır
- Eğitimde gelecekle ilgili kaygıları giderecek köklü reformlar yapılamamıştır ve çıraklık sistemi meslek edinmede eğitimin güçlü bir alternatifi olarak yerini korumaktadır.
- Çocuk-genç istihdamını ortadan kaldırmaya yönelik çalışmalar tek tek projeler halinde kalmış, bir bütün olarak ele alınıp devlet politikası olarak uygulamaya konulamamıştır
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışan Çocuklar Bölümü fiili olarak var olmakla beraber, kurumsal yapıya kavuşturulamamıştır
- Çocuğun çalışmasını, kadının evde kalmasını veya ücretsiz aile işçisi olmasını onaylayan kültürel değer yargılarında önemli bir değişiklik gerçekleştirilememiştir
- Gelir dağılımı adaletsizliği ortadan kaldırılamamış, yoksulluk önlenememiştir
- İşsizliği önleyici etkin tedbirler uygulanamamıştır (DPT, 2001: 88).

5. Korumaya Yönelik Politikaların Hedefleri

Çocuk ve gençlere yönelik politikaların hedefleri tüm sosyal politikalarda olduğu gibi toplumun en üst düzeydeki amaçlarıyla çakışmaktadır. Bu hedefler; sosyal gelişme, sosyal barış, sosyal adalet, sosyal denge, sosyal bütünleşme gibi başlıklar altında sıralanabilir. Tüm bu hedefler toplumun denge içinde varlığını sürdürebilmesinin, toplumsal bunalımları ve çatışmaları aşarak, sağlıklı bir toplum düzeni oluşturulmasının da ana unsurlarını belirlemektedir. Bu anlamda çocuk ve gençleri korumaya yönelik politikalar ekonomik refah artışını geniş toplum kesimlerine yaygınlaştırarak, eş deyişle ekonomik refahı, sosyal refaha dönüştürerek sosyal gelişme hedefine ulaşmaya yardımcı olacak bir şekilde biçimlendirilmelidir. Eğitim, sağlık gibi toplumsal hizmetlerden, ailelerin korunması altındaki çocuk ve gençler kadar yeteri ve gereğince korunmayan/korunulamayan çocuk ve gençlerinde dengeli ve adil bir şekilde yararlandırılması, ekonomik gelişmenin dalgalar halinde yayılarak sosyal gelişmişlik farklarının giderilmesinde etkili olacaktır (Güven, 2001: 24-25). Böylece toplumdaki bütün çocuk ve gençler daha iyi bir toplumsal konuma gelmede eşit yükselme şansına sahip olacak ve daha elverişsiz

bir duruma düşmede eşit risklerle karşı karşıya bulunacak, başka bir anlatımla sosyal adalet de gerçekleşecektir. Ancak unutulmamalıdır ki korumaya yönelik bu politikalar hedeflerine ancak sosyal reformlar yoluyla ulaşabilirler. Bu nedenle sosyal planlama yapılmalı, yoksulluk önlenerek sosyal refah gerçekleştirilmelidir. Çalışma yaşamı da, çocuk emeğinin sömürülmesine olanak tanımayacak bir şekilde dengeye oturtulmalıdır. Böylece sosyal denge sağlanılacak, toplumdaki uyuşmazlıklar, sosyal çatışmalara ya da sosyal patlamalara varmadan barışçı yollarla çözümlenerek sosyal barış hedefine de ulaşılacaktır. Toplumsal çözümler önlenerek, bir bütünleşme süreci içinde toplumun varlığı sürdürülebilir olacaktır. Bütün bunlar yapılmaz ise, toplumda sosyal bütünleşme sağlanamayacağı için korunmamış/korunulamamış çocuk ve gençler birbirlerine ve toplumun tümüne yabancılaşabilecek ve toplumsal çözümler yaşanabilecektir. Bu ise, toplumdaki gerilim ve çatışmaları arttırarak sosyal parçalanmalara yol açabilecektir. Eş deyişle ancak çocukları ve geçleri korumaya yönelik politikaları uygularsak toplum düzenini sağlam ayaklar üzerinde tutabiliriz.

6. Korumaya Yönelik Politikaların Biçimi

Çocuk ve genç işgücünü toplumsal yaşamda korunulması ile çalışma yaşamında korunulması arasında kuşkusuz yakın bir ilişki vardır. Şöyle ki; çocuk ve genç işgücünün çalışma yaşamında korunulabilmesi, büyük ölçüde çalışma yaşamı dışında, eş deyişle toplumsal yaşam içinde korunulabilmelerine bağlıdır. Çünkü çocuk ve genç iş gücünün çalışma yaşamında karşılaştıkları sorunların büyük bir bölümü, toplumsal yaşamda yeteri ve gereğince korunulmamalarından kaynaklanır. Korumanın birbirinden ayrılarak incelenmesi ise yanıltıcı sonuçlara yol açabilir. Bu nedenle çalışmamızda, koruma gereği geniş bir çerçevede ele alınacak, çocuk ve gençlerin gerek çalışma yaşamında gerekse toplumsal yaşamda korunulmaları birlikte incelenecektir.

Çocuklar ve gençler farklı risk gruplarıdır. Bu nedenle korumaya yönelik politikalar belirlenirken farklılıkları göz ardı edilmemeli ve uygun politikalar belirlenerek uygulamaya konulmalıdır. Bu anlamda ilk olarak, çocuk ve genç iş gücünün sosyal ve ekonomik temelleri belirlenerek bu faaliyetlerin hangi yapıdan kaynaklandığı ve fonksiyonları belirlenmeli, sorunun nitelik ve nicelikleri saptanmalıdır. İkinci aşamada, bu sorunu çözmeye yönelik politikalar belirlenmeli, uygulanacak politikaların etkileri, toplumsal yapıya uyumluluğu ve toplumsal maliyeti göz önünde tutulmalıdır. Bu aşamada ilgili politikalar amaç- araç dengesi yönlerinden birbirleriyle karşılaştırılmamalı ve amaç-araç dengesini en etkin şekilde gerçekleştirebilecek, uygulanabilir, makul politikalar seçilmelidir. Örneğin

genç işgücünün daha yüksek ücret düzeylerine ve sosyal güvenlik imkanlarına kavuşturulmasını ön gören politikaların en büyük sosyal adaletsizlik olan işsizlik olgusuna yol açmamasına dikkat edilmelidir. Ya da çocuk işgücünün yasaklayıcı politikalar ile ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmaların bu çocukları illegal alanlara itmemesine dikkat edilmelidir. Son aşamada ise uygulanan politikaların sonuçları yakından izlenmeli, düzeltmeler yapılmalı ve gerekli denetim mekanizmaları etkin bir biçimde işletilmelidir.

Çocuk ve genç işgücünü korumaya yönelik politikalar kısa vadeli, orta vadeli ve uzun vadeli politikalar olarak üçe ayrılabilir. Kısa vadeli politikalar, çocuk ve genç işgücünü buldukları statüler altında korumayı amaçlarken orta ve uzun vadeli politikalar, esas itibariyle çocuk ve genç işgücünü çalışma yaşamının dışına çıkarmaya bir başka anlatımla çocuk ve genç istihdamını bütünüyle ortadan kaldırmaya yönelik olarak yapılandırılmaktadır.

Kısa vadeli politikalar:

Çocuk ve genç işgücünü korumaya yönelik kısa vadeli politikaların çoğunluğu yasaklayıcı politikalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Devlet çocuk ve genç istihdamını yasaklayabilir ve uygulamayı kamu gücüyle denetleyebilir. Ancak yasaklayıcı politikaların çocuk ve genç işgücünü yasa dışı zeminlere itebileceği unutulmamalıdır. Yerine sağlıklı yapılar koyulmadığı sürece bu tür politikaların başarıya ulaşma şansı oldukça düşük görülmektedir. Sonuçta çocuk ve genç istihdamının yasaklanması durumunda eğer çocuk ve genç işgücüne yönelik talep esnek değilse ya da çocuk ve genç işgücünün ailesine yardım için, eğitimini sürdürebilmek için vb. çalışması bir zorunluluk ise, çocuk ve genç işgücü çok daha zor ve kötü şartlar altında çalışmak zorunda bırakılacaktır. Ayrıca bu grubun çalışma zorunluluğu açık bir şekilde kabul edilirken, bu kişilerin çalışma ve aileyle birlikte "yaşama" olanaklarının ellerinden alınması açık bir tutarsızlıktır. Çoğu zaman çocuk ve gençlerin çalışma zorunluluğunu inkar etmek mümkün değildir ve yasaklayıcı girişimler kaçınılmaz bir şekilde sosyal huzursuzluklar yaratacaktır. Yine de çocuk ve gençleri için bazı durumlarda yasaklayıcı politikaların uygulanması kaçınılmazdır.

Çocuk ve genç işgücünün fiziksel (bedensel) düşünsel (psikolojik) yönden gelişme ile temel ve mesleki eğitim süreçlerinin yaşanıldığı bu dönemlerde, çalışma yaşamında yer alışı elbette ki sağlığı ve güvenliği bakımından sakıncalıdır (Altan, 2000: 308-309; TÜRK-İŞ, 1997: 323; TİSK, 1994: 19). Ancak yaygın bir yoksulluğun ve hükümetleri bağlayan özellikle sosyal politikaların finansmanı ile ilgili bir dizi sınırlılıkların varlığı nedeniyle çocuk ve genç işgücünün ister bireysel olarak isterse ücretsiz

aile işçisi olarak ya da enformel çırak vb. diğer statülerde çalıştırılmasının yakın ve orta vadede ortadan kaldırılamayacağı düşünülmektedir (ÇSGB, 1995: 203; *Bequale/Boyden*, 1995: 7). Bu çocuk ve genç işgücünün yoksulluk ortadan kalkana kadar ya da finansmanı ile ilgili problemler giderilinceye kadar çalışma yaşamı içinde korunmayacağı anlamına gelmez. Kendileri ve aileleri yoksul olduğu halde bu risk grubunun etkin olarak korunulabildiği deneyimlerle görüşülmüştür (*Boidin*, 1995: 41). Gelişmekte olan bazı ülkeler çocuk sömürsünü engellemeyi başarabilmiş, hatta bazı ülkeler bu konuyu ekonomik ve toplumsal gelişme stratejilerinin önemli bir unsuru haline getirebilmişlerdir (*Derrien/Derrien*, 1994: 127; *Cenevre UÇB*, 1995: 17).

Çocukların ya da gençlerin çalıştırılmasına göz yummak ne ahlaki anlamda onaylanabilir, ne de doğru bir sosyal politika olarak görülebilir. Ahlaki anlamda onaylanamaz; çünkü önlenemez bir zararın önlenmemesi anlamına gelir. Doğru bir sosyal politika olarak da görülemez; çünkü tüm insanların ortak temel amacı olan çocuk ve gençlerin korunması ile geliştirilmesi hedefinden uzaklaştırmakta ve insan kaynaklarını daha gelişme çağında tüketmektedir (*Cenevre UÇB*, 1995: 17). Bu nedenle de çocuk işgücünü çalışma yaşamı dışında tutulmasını, genç işgücünün ise iş ilişkileri ve yaşamında özel olarak korunulmasını ön gören yaklaşımlar geliştirilmelidir (*Altan*, 2000: 298). Bu anlamda gençlerin çalışma yaşamında bedensel ve ruhsal istismar ve kölelik koşullarından arındırılması önemlidir (*Kahramanoğlu*, 1994: 58).

Orta vadeli politikalar:

Düzenleyici politikalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu politikalar ile çocuk ve genç işgücünün çalışma yaşamında karşılaştıkları olumsuzlukların giderilmesine çalışılmaktadır.

Uzun vadeli politikalar:

Çocuk ve genç işgücünü korumaya yönelik uzun vadeli politikalar, daha önce de belirtildiği gibi, esas itibarıyla çocuk ve genç işgücünü çalışma yaşamının dışına çıkarmaya, bir başka anlatımla çocuk ve genç istihdamını bütünüyle ortadan kaldırmaya yönelik olarak yapılandırılmaktadır. Unutulmamalıdır ki, bu doğrultuda atılacak her yeni adım ülkenin temel sorunlarının çözümüne katkıda bulunacaktır. Aynı şekilde, ülkemizin ekonomik ve sosyal durumunun iyileştirilmesine yönelik her girişimde bu amaca ulaşmamızı kolaylaştıracaktır.

7. Korumaya Yönelik Politikaların Araçları

Çocukları ve gençleri farklı risklere karşı ve farklı çalışma biçimlerinde korumaya yönelik politikalar uygulanırken ise çeşitli araçlardan yararlanılmaktadır. Bu araçları yasal düzenlemeler, kurumsal düzenlemeler ve sosyal planlama olarak sıralayabiliriz. Şimdi bu araçları ayrı ayrı ele alarak inceleyelim.

Yasal Düzenlemeler:

Çalışma ilişkilerinde yasal çerçevenin genişletilmesi ve/veya koruyucu yasal düzenlemelerin yapılması, çocukları ve gençleri çalışma yaşamında korumanın en temel biçimidir. İş kanunumuz bu anlamda çocuk ve genç işgücüne yönelik olarak bir çok yasal düzenleme getirmiştir. Ülkemizde çocuk ve genç işgücüne yönelik koruyucu düzenlemeleri (Genel çerçeveyi belirleyen anayasamızın 50. maddesi dışında) koruma alanına göre şu şekilde toparlamak mümkündür.

1- Çalışma Yaşamına İlişkin Düzenlemeler; İş Kanunu m.67, Gemi Adamlarının Yeterliliği ve Sayısı Hakkında Tüzük m.20

2- Çalışma Yasağına İlişkin Düzenlemeler; İş Kanunu m.67,68,69,78, Gemi Adamlarının İkamet Yerleri, Sağlık ve İaşelerine Dair Yönetmelik m.16, Umumi Hıfzısıhha Kanunu m.174 ve Anayasa m.18

3- Ahlaki Korumaya İlişkin Hükümler; Umumi Hıfzısıhha Kanunu m.176, Polisin Vazife ve Salahiyetleri Kanunu m.1, İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Tüzüğü m.49, 56

4- Çalışma Süresi ve Fazla Çalışmaya İlişkin Hükümler; İş Kanunu m.67, Umumi Hıfzısıhha Kanunu m.173, Fazla Çalışma Tüzüğü m.4, Çalışma Süreleri Tüzüğü m. 5

5- Yıllık Ücretli İzin Konusunda; İş Kanunu m. 49

6- Ücret Konusunda; Asgari Ücret Yönetmeliği m. 5/1

7- Muayene ve Sağlık Raporlarına İlişkin Olarak; İş Kanunu m. 79,80 ve Ağır ve Tehlikeli İşler Tüzüğü m.3 (Ayrıntılı bilgi için Bkz. *Türk-İş ÇÇB*, 1994: 55-62)

Bu anlamda ülkemiz açısından büyük bir yetersizlik söz konusu değildir. Bu aşamada mevcut yasal düzenlemelerin uygulanmasını etkin bir şekilde denetlemenin yanı sıra kısa vadede;

- İş kanunumuzun yasal koruması dışında kalan; tarımsal kesimde, enformel ekonomik faaliyetlerde ya da ev işlerinde çalışan çocukların yasal çerçeve içine alınmalarına sağlayacak düzenlemelerin yapılması gereklidir.

- Çocukları ve gençleri farklı risk gruplarına ayırmalı, karşılaşabilecekleri riskleri tek tek ortaya koymalı ve her risk grubu için, karşılaşılabilecek her türlü riskte kendi özgün yapısında farklı, ancak tutarlı ve geçerli yasal düzenlemeler ortaya konulmalıdır. Yine her sosyal politika tedbirinde olduğu gibi amaç/araç dengesi gözetilmelidir.
- Çıracak öğrenci istihdam edecek işyerlerinde, o mesleğin gerektirdiği bilgi, beceri ve iş alışkanlıklarını kazandıracak makine ve teçhizata sahip olma şartı aranmalı, bu şartlara sahip olmayan işyerlerinde çıracak öğrenci istihdamına izin verilmemesi sağlanmalıdır.
- Çocuk ve genç istihdam edilen tüm alanlar kontrol altına alınmalı, bu alanlardaki çalışma şartları yasal olarak düzenlenmeli ve kurumsal anlamda etki denetim mekanizmaları kurulmalıdır.
- Tüm kamu görevlilerinin, görevleri nedeniyle saptadıkları çalışan çocuk ve gençleri ilgili birime bildirmeleri konusunda gerekli yasal düzenlemeler yapılmalıdır.
- Ülkemiz tarafından da onaylanan 182 sayılı ILO Sözleşmesinin 6. maddesinde ifade edilen ve 190 sayılı Tavsiye Kararıyla da desteklenen Acil Eylem Programı, işçi, işveren ve diğer sosyal tarafların temsilcilerinin de katılımıyla hayata geçirilmelidir.
- Çalışan çocuk ve gençlerin sosyal güvenlik ve sendikal haklardan yararlanmalarını sağlayıcı düzenlemeler yapılmalıdır.
- 3308 sayılı Çıracılık ve Meslek Eğitim Kanununun da, meslek kuruluşları ve iş hayatının da görüşü alınarak, çıracılık eğitim sisteminin sorunlarını giderecek değişiklikler yapılmalıdır (DPT, 2001: 90-92).

Orta ve uzun vadede ise devlet;

- Tüm yasal düzenlemelerin Adalet Bakanlığı koordinatörlüğünde multi disiplinler bir komisyon oluşturularak taranmalı, Çocuk Hakları Sözleşmesi'ne göre çıkarılacak uyum yasaları çerçevesinde "Çocuk ve Gençleri Korma ve Geliştirme Yasası"nın çıkarılması ve her mevzuatta çocuklarla ilgili hükümlerin ayrı bir bölümde toplanmasını sağlanmalıdır.
- Dengeli ve adil bir gelir dağılımının sağlanmasına yönelik çalışmalar yapılmalıdır.
- Sekiz yıllık zorunlu eğitim tam olarak uygulanmalı ve 11 yıllık zorunlu eğitime geçiş hazırlıklarına başlanmalıdır.
- Asgari çalışma/çalıştırılma yaşı kademeli olarak arttırılmalı, hatta çocuk ve gençlerin sadece kişilik ve yeteneklerinin gelişimine kat-

kıda bulunacak, ekonomik kaygı taşımayacak işlerde çalıştırılmasına yönelik yasal düzenlemeler yapılmalıdır. Eş değişle, eğitim amacı dışında tüm çocuk ve gençlerin çalıştırılması yasaklanmalıdır.

- Çocuk kolluğu tam teşkilatlı olarak çıkarılmalıdır.
- Yerel yönetimlerin çocuklara yönelik hizmetlerine işlerlik kazandırılması amacıyla gerekli yasal düzenlemeler yapılmalı, bu hizmetlerin yürütülmesi amacıyla yerel yönetimlere kaynak sağlanmalıdır (DPT, 2001: 90-92).

Kurumsal Düzenlemeler:

Çocukları ve gençleri gerek toplumsal yaşamda gerekse de çalışma yaşamında koruma, salt yasal düzenlemelerin yapılması ve uygulanması ile sağlanılamamakta, bunun yanı sıra aynı amaca yönelik kimi kurumsal düzenlemelerin de yapılması gerekmektedir.

Kısa vadeli amaçlar doğrultusunda;

- Sivil toplum örgütlerinin ilgisinin korunulma ihtiyacı içinde olan çocuklara ve gençlere çekilmesi ve sorunların çözümünde bu örgütlerin de katılımı ile geniş tabanlı uzlaşma zeminlerinin yaratılması gerekmektedir. Bu doğrultuda sivil toplum örgütlerinin duyarlılıkları arttırılmalı ve medyanın da desteği sağlanılarak kamu oyu yaratılmalıdır.
- Örgün eğitim sistemi düzenlenerek bu sistem içindeki çocukların eğitimden kopmaları mümkün olduğunca önlenmelidir.
- Çıraklık ve mesleki eğitim sistemi yeniden düzenlenerek, çocuk ve gençlerin zarar görmeden geleceğe hazırlanmalarına çalışılmalıdır. Mesleki standartlar iş analizine dayalı olarak belirlenmeli, çıraklık ve meslek eğitiminde uygulanacak eğitim programları bu standartlara uygun olarak hazırlanmalıdır.
- Çalışan çocuk ve gençlerin işe giriş ve periyodik sağlık muayenelerinin tüm sağlık kuruluşlarında amacına uygun olarak yapılması sağlanılmalıdır.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışan Çocuklar Birimi kurumsal yapıya kavuşturulmalıdır.

Orta ve uzun vadeli amaçlar doğrultusunda;

- Eğitimin sosyal bir hak olduğuna unutulmaksızın, yoksul ailelerin çocukları için eğitimin ekonomik bedeli olabildiğince azaltılmalı ve kişiler salt eğitim masrafları nedeniyle bu haktan yoksun bırakılmamalıdır. Bu nedenle orta vadede yoksul çocukların eğitimini te-

min amacıyla ailelerine sosyal yardımlar sağlanmalı, parasız yatılı okullar yaygınlaştırılmalıdır (*Kahramanoğlu, 1994: 59*).

- Çocuklara yönelik hizmet yürüten tüm kurumlarda çalışan personelin çocuk gelişimi, eğitimi, psiko-sosyal özellikleri gibi konularda özel eğitim alması ve uzmanlaşması sağlamalıdır. Özellikle sokakta çalışan çocuklar başta olmak üzere, görevi gereği çocuklarla sık sık karşı karşıya gelen polis ve zabitanın çocuk ve gençlere yönelik yaklaşımlarının daha olumlu olması, yaklaşımlarının şiddet içeren, rencide edici ve gurur kırıcı olmaması için polis ve zabıtaya yönelik sürekli eğitimler verilmelidir.
- Ülkemizde çocuk ve gençlerin hangi sektörlerde ve hangi çalışma koşullarında çalıştırıldıklarını; sosyal, ekonomik ve demografik özelliklerini, şu anda ve gelecekteki beklentilerini ortaya koyabilmek amacıyla istatistiki çalışmalar yapılmalı, çalışan çocuk ve gençlere ilişkin ulusal bir veri tabanı ve bilgi ağı kurulmalıdır. Bu doğrultuda Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 1994 ve 1999 yıllarında uygulanan Çocuk İşgücü Anketleri olumludur. Ancak, her iki anket arasındaki farklılıklar karşılaştırma olanaklarını ortadan kaldırmaktadır ve 5 yılda bir yapılması da bugünü bilebilmek açısından yetersizdir. Bu nedenle Çocuk İşgücü Anketlerinin her yıl yapılması sağlanması ve anketlerde tasarım ve kapsanan yaş grupları açısından farklılıkların giderilmesi olumlu olacaktır.
- "Aile toplumun temeli, çocuk geleceğidir" ilkesinden hareketle çocuk ve gençler ailesiyle bir bütün olarak ele alınmalı ve aile bütünlüğünün korunması, çocuğun aile ortamında sağlıklı gelişimi konusunda aile ve çocuğa yönelik sosyal, psiko-sosyal, ekonomik vb. destek programları yürütülmeli, anne-babalar çocuk bakımı, yetiştirilmesi ve sorunlu çocuklara yaklaşım biçimi konusunda eğitilmelidir.
- Kanuna uygun olarak veya kanun dışı çalışan çocukların yararlanabilecekleri hukuki danışmanlık hizmetlerinin yaygın bir şekilde kurulabilmesi için mekanizmalar oluşturulmalı ve bunun için barolarla işbirliği yapılmalıdır.
- İlk öğretim okullarında çocuklara verilen iş eğitim dersleri, çocukları iş yaşamına hazırlayıcı programlarla da desteklenmelidir.
- Çocukları ve gençleri temel alan, onların korunulmasını amaçlayan vakıfların ve derneklerin kurularak örgütlenmeleri sağlanmalıdır (*DPT, 2001: 90-92*).

Sosyal Planlama:

Kalkınma ekonomik, sosyal ve kültürel yönleriyle bir bütün olduğundan ekonomik kalkınma planları hazırlanırken sosyal sorunların da dikkate alınması büyük bir önem taşımaktadır. Bir başka deyişle, sosyal sorunları da çözümlenerek kalkınma, sosyal planlamayı⁸ gerektirmektedir. Böylelikle kalkınmanın dengeli olması sağlanmaktadır. Öte yandan kalkınma dengeli olduğu sürece çözümü gereken sosyal sorunlarda azalmaktadır (*Güven*, 1995: 85).

Sosyal gelişme ekonomik kalkınma olmadan gerçekleşmeyeceği gibi, sosyal yapıda belirli bir olgunluğa ve birikime ulaşmadan ekonomik kalkınma gerçekleşmemektedir (*Güven*, 1995: 86).

Belirtilmesi gerekir ki, çocukların ve gençlerin korunulmasına yönelik politikaların uygulanmasında araç olarak kullanılan sosyal planlama, yasal ve kurumsal düzenlemelerde olduğu gibi kısa ve orta vadeli amaçlar doğrultusunda değil, esas olarak uzun vadeli amaçlar doğrultusunda ele alınmakta ve konumuz açısından nüfus ve istihdam sorunlarının, eğitim sorunlarının, sağlık sorunlarının, çalışma hayatı sorunlarının, gelir dağılımı ve sosyal refah sorunlarının vb. çözümünde etkili bir yöntem olarak kabul edilmektedir.

Önceliklerin ve hedeflerin belirlendiği planlı bir ekonomi ile çalışma yaşamına köklü bir biçimde yaklaşılmalı, yapısal önlemler alınmalıdır. Bu anlamda toplumun etkinliğini ve verimliliğini arttıran, kalkınma çabasının gerçekleşmesi için gerekli nitelik ve nicelikte elemanların yetişmesini sağlayan bir araç olarak tanımlanabilecek mesleki eğitim projeleri geliştirilmeli (*Kaya*, 1998: 6) ve çalışma yaşamı yeniden fakat sağlıklı bir biçimde düzenlenmelidir. Bu anlamda çıraklık eğitim merkezleri olumlu bir adımdır. Ancak, Çıraklık Mesleki Eğitim Kanunu'nun kapsamına giren meslek dallarının arttırılması ve en kısa zamanda bu meslek dallarının bütün illere yaygınlaştırılması gerekmektedir (*TİSK*, 1994: 31).

Ülkemizde ise eğitim için tek yol üniversite gibi görünmekte, ancak üniversite mezunları iş arar ve bulamazken, sanayimizde büyük bir kalifiye işgücü açığı bulunmaktadır (*TİSK*, 1994: 30).

⁸ Sosyal Planlama; toplumun tümünü kapsayan, gelir dağılımı, bölgesel gelişme, istihdam, yerleşme düzeni, kırsal kalkınma, kentsel gelişme, sosyal güvelik, sağlık, eğitim, konut gibi sorunların planlanması ve çözümlenmesine yönelik ilke, hedef, politika ve önlemlerin üretilmesi ile sosyal sorunları çözümlenerek büyümenin eş deyişle kalkınmanın sağlanmasına yönelik amaçları barındırmaktadır. Hedef sosyal sorunların çözümüne yönelmiş hızlı ve dengeli bir kalkınma olmaktadır. Bkz. *Güven*, 1995: 9-13.

8. Korumaya Yönelik Politikaların Sınırlılıkları

Çocukları ve gençleri korumaya yönelik geliştirilen politikaların uygulamada başarılı olabilmesi için;

- Politikalar belirlenirken bu politikaların yan etkileri göz önünde bulundurulmalı, bu anlamda uygulanacak politikaların amaç-araç dengesini en uygun bir biçimde sağlamasına eş deyişle belirlenen politikaların toplumun diğ er amaçlarıyla çatışmamasına çalışılmalı
- Geliştirilen politikaların ekonomik maaliyeti göz önünde bulundurulmalı, makul ve uygulanabilir politikalar geliştirilmeli
- Siyasi irade, geliştirilen politikaların uygulaması konusunda istekli ve kararlı olmalı
- Politikaları geliştiren, yürüten, değerlendiren ve yenileyen kişi ve kuruluşları sürekli ve sıkı işbirliği içinde olmalı
- İlgili tarafların her aşamada demokratik katılımı sağlanmalı.

Yukarıdaki sıralanan tüm koşulların bir arada gerçekleşmesi ile ancak ülkemizde çocuk ve genç istihdamının önüne geçilebilecektir. Eş deyişle yukarıda sıralanan koşullar çocuk ve genç işgücünü korumaya yönelik politikaların sınırlılıklarını vermektedir.

SONUÇ

Çocuklar ve gençler çok deyişik nedenlerle ve çok deyişik çalışma koşulları altında çalışmaktadır. Ancak, çocuk ve genç işgücünün özellikle rahatsızlık veren ve sosyal politikalar açısından öncelik almasını gerektiren üç yönü vardır. Birincisi, önemli sayıda çocuk ve genç henüz çok erken yaşlarda işe başlamaktadır. İkincisi, bir çok çocuk ve gencin ev hizmetinde çalışanlar gibi sömürü ve istismara son derece açık bir istihdam ilişkisi içinde veya ağır ve tehlikeli işlerde çalışmak zorunda kalmış olmasıdır. Son olarak, bir çok çocuk ve gencin çok uzun saatlerle çalıştırılması, yeterli besin, sağlık hizmeti ve eğitim imkanlarından yararlanamaması ve bu güç çalışma koşullarına rağmen çoğunlukla çok düşük ücretler almasıdır.

Çocuklar ve gençler çoğunlukla mecbur oldukları için – yoksulluk, eğitim düzeyinin düşüklüğü ve geleneksel kültürden kaynaklanan sorunlar gibi nedenlerle – çalışırlar ya da çalıştırılırlar. İşverenler, çocuk ve gençleri yumuşakbaşlılık, sürat, keskin görüş yeteneği gibi doğuştan gelen ve öyle olduğu kabul edilen özellikleri, ayrıca düşük ücretle çalıştırılabilir olmaları ve istikrarsız ya da deyişen piyasa koşullarında esneklik sağladıkları için yetişkin işgücüne tercih ederler. Ancak bazı ülkelerde

etkili önlemlerin alınabilmesi için gerekli siyasi kararlılık eksik iken, diğer bir çoğunda da nitelikli teftiş elemanı ve lojistik destek eksikliği yasal düzenlemelerin, uygulamaların sınırlı kalmasına yol açmakta ve sorun çözülmemektedir. Oysa çocuk ve genç işgücünün fiziksel (bedensel), düşünsel (psikolojik) yönden gelişme ile temel ve mesleki eğitim süreçlerinin henüz tamamlanmadığı bu dönemde yeteri ve gereğince korunulmaması birey, aile ve sonuçta toplum yönünden onarılması güç ve hatta olanaksız bir çok olumsuzluğu da beraberinde getirecektir. Bu nedenle, çocukların tümü ile çalışma yaşamının dışında bırakılması gerekir. Genç işgücü ise, çok sınırlı olarak, çalışma yaşamının dar bir alanında ve özel olarak korunması koşuluyla yer alabilmelidir.

Ancak ülkemizde, çocukların ve gençlerin korunmasına yönelik pek çok uluslararası sözleşmenin de onaylanmasına rağmen, var olan yasalarda çocukların işe başlama yaşı vb. konularda mevzuatımızda farklılıklar bulunmaktadır. Tarımsal kesimde, enformel ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuklar yasaların koruyucu hükümlerinden halen yararlanmamaktadır. Eğitimde gelecekle ilgili kaygıları giderecek köklü reformlar yapılamamıştır ve geleneksel çıraklık sistemi meslek edinmede eğitimin güçlü bir alternatifi olarak yerini korumaktadır. Çocuk ve genç istihdamını ortadan kaldırmaya yönelik çalışmalar tek tek projeler halinde kalmış ve bir bütün olarak ele alınıp devlet politikası olarak uygulamaya konulamamıştır. Çocuğun çalışmasını, kadının evde kalmasını veya ücretsiz aile işçisi olmasını onaylayan kültürel değer yargılarında önemli bir değişiklik gerçekleştirilememiş, işsizliği önleyici etkin tedbirler uygulanamamış, en önemlisi de gelir dağılımı adaletsizliği ortadan kaldırılamamış ve yoksulluk önlenememiştir. Yine de ülkemizde kamusal politikaların sorunun çözümü doğrultusundaki gelişimi memnunlukla karşılanmalıdır.

Sorunun tam olarak çözümü için artık Devlet; sorunları çok boyutlu olan çocuklara ve gençlere yönelik olarak geniş odaklı ve kapsamlı politikalar izlemeli ve söz konusu politikaları ekonomik bir bütünlük içinde ele almalıdır. Bunun için, ekonomide istikrarı sağlayarak, ekonomik kararların çocukların ve gençlerin kısa, orta ve uzun vadede korunulmalarını öngören politikalarla uyum göstermesine gayret etmelidir. Ayrıca unutulmamalıdır ki, kaynakların sınırlı olduğu bir dünya da, sosyal politikalarla kimlerin ya da hangi sosyal grupların, hangi riskler karşısında korunulacağı sorunu esas olarak bir öncelikler sorunudur. Bu anlamda olanakların esas olarak, geleceğimiz olan çocuklarımıza ve gençlerimize yönlendirilmesi ve bu doğrultuda bir yapı ve anlayışın geliştirilmesi de önemlidir.

KAYNAKÇA

- ALPER, Yusuf, "Çocuk İşçilerin Sosyal Güvenlik Hakları", Türkiye'de Çocuk İşgücü, (Ankara: TİSK Yayın No:138): 61-82.
- ALTAN, Ömer Zühtü (2000), Sosyal Politika (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Ders Kitapları Yayın No:8).
- ATAUZ, Sevil/AVAR Adile Aslan (2001), Gaziantep'te Çocuk İşçiliği, sendikaonline.com/altsayfalar/arastirma/default.asp adresinden 7 Aralık 2001 tarihinde elde edilen nüsha.
- BAŞTAYMAZ, Tahir (1995), "Çocuk İşçiler ve Enformel Sektör", KARABULUT; Özcan (Ed.), Türk-İş Deri İşkolunda Çalışan Çocukların Sorunları Eğitim Semineri İstanbul 26 Ocak 1995 (Ankara: Türk-İş Yayınları): 16-41.
- BAŞTAYMAZ, Tahir (1998), "Günümüzde Geleceğimizi Karartan Bir Problem: Çalışan Çocuklar", MERCEK (Ekim 1998): 60-66.
- BEQUELE, Assefa/BOYDEN, Jo (1995), Çocuk Çalıştırılmasıyla Mücadele, (Ankara: UÇÖ Ankara Bürosu-ÇSGB Ortak Yayını) (Çev.: Şenar Tayşi).
- BOİDİN, Catherine (1995), Çocuk Çalıştırılmasıyla İlgili Politika Hazırlanması ve İş Denetimi, Çalışma Yaşamında Çocuk: Psikososyolojik Yaklaşım, (Ankara: ÇSGB Çalışma Genel Müdürlüğü ve ÇSGB İş Teftiş Kurulu Başkanlığı ortak Yayını) (Çev.: Bülent Piyal).
- BULUT, Işıl (1996) "Çocuk Çalıştırmasının Psiko-Sosyal Boyutları ve Sonuçları". KAHRAMANOLU, Ertan (Ed.), Türkiye'de Çalışan Çocuklar Sorunu ve Çözüm Yolları (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Hizmetler Yüksek Okulu ve Friedrich-Naumann Vakfı).
- DERRİEN, Jean/DERRİEN, Maurice (1994), Çocuk Çalıştırılması İle İlgili Politika Hazırlanması ve İş Denetimi Eğitim Kılavuzu (Ankara: UÇÖ Ankara Bürosu ve ÇSGB Çalışma Genel Müdürlüğü Ortak Yayını) (Çev.: Haluk Başçıl; Bülent Piyal).
- FİSUNOLU, Mahir (1994), "Çalışan Çocukların Durumu ve Sanayiye Etkileri", Türkiye'de Çocuk İşgücü (Ankara: TİSK Yayın No: 138): 45-55.
- GÜVEN, Ercan/AYDIN, Ufuk (2000), İş Hukuku (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 1043).
- GÜVEN, Sami (2001), Sosyal Politikanın Temelleri (Bursa: Ezgi Kitabevi).
- GÜVEN, Sami (1995), Türkiye'de Sosyal Planlama (Bursa: Ezgi Kitabevi).
- İLİK, Bülent/TÜRKMEN Zeynep (1994), İstanbul Sokaklarında Çalışan Çocuklar Araştırma Projesi Dokümanı (Ankara: UÇÖ Ankara Bürosu Yayını).

- TUNCAY, Can (1995), "Türk-İş Deri İşkolunda Çalışan Çocukların İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Açısından Sorunları", KARABULUT; Özcan (Ed.), Türk-İş Deri İşkolunda Çalışan Çocukların Sorunları Eğitim Semineri İstanbul 26 Ocak 1995 (Ankara: Türk-İş Yayınları): 42-53.
- KAHRAMANOLU, Ertan (1994), "Sanayide Çocuk İşçiliği", Türkiye'de Çocuk İşgücü (Ankara: TİSK Yayın No: 138): 56-60.
- KARABULUT, Özcan (1996), Çalışan Çocukların Korunması ve Türk-İş' in Faaliyetleri (Ankara: Türk-İş Eğitim Yayınları, No: 8).
- KARABULUT, Özcan (1998), Çocuk İşçiliğine Karşı Sendikal Mücadele: Türk-İş Modeli (Ankara: Türk-İş Yayınları, No: 224).
- KAYA, Ayten Aysen (1998), "Türkiye'de Genç İşsizliği ve İstihdam Sorununa Çözüm Olarak Mesleki Eğitim", (Eskişehir: Yayınlanmamış Çalışma).
- OCAKÇI, Ayşe (2001), "Türkiye'de Çalışan Çocukların Durumu", geocities.com/sagliktoplum/tcc.html adresinden 31 Aralık 2001 tarihinde elde edilen nüsha.
- ÖZKALP, Enver (1995), Sosyolojiye Giriş (Eskişehir: Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Vakfı Yayınları No: 87).
- SOROKA, Michal P./BRAYJAK George J. (1995), Social Problem a World at Risk (USA: Allyn&Bacon).
- ŞİŞMAN, Yener (1999), Ekonomik Faaliyetlerde Enformelleşme ve Türkiye'de Enformel Ekonomik Faaliyetlerde Çalışanlara Yönelik Sosyal Politikalar, Eskişehir'deki Seyyar Satıcılar Üzerine Bir Alan Araştırması (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını No: 1165).
- UZUN, Ahmet (2000), Sanayi Devrimi Esnasında Çalışma Şartları (Ankara: TÜHİS Yayınları No. 38).
- ÜNVER, Özkan vd. (1986), 12-14 Yaş Gençlerinin Sosyo-Ekonomik Sorunları (Ankara: Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Matbaası).
- BÇEK (1999), Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme – Ulusal İlk Rapor, (Ankara: Sistem Ofset).
- Cenevre UÇB (1995), Daha Alınacak Çok Yol Var; Günümüz Dünyasında Çocuk İşgücü, (Ankara: Cenevre Uluslararası Çalışma Bürosu Yayını).
- ÇSGB (1995), Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ILO IPEC Projesi, Çalışan Çocukların Korunması İçin Politika ve Eylem programı Yöntem Önerisi, (Ankara: ÇSGB-Çalışma Genel Müdürlüğü Çalışan Çocuklar Bölümü-İş Teftiş Kurulu Başkanlığı Grup Başkanlıkları Yayını).

Kamu-İş; C: 7, S: 2/2003

- DPT (2001), Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Çocuk Özel ihtisas Komisyonu Raporu (Ankara: DPT Yayın No: 2573).
- DİE (2001), Türkiye'de Çalışan Çocuklar 1999, (Ankara: DİE Yayını).
- DİSK (2001), "Çocuk İşçiliği", disk.org.tr/diskar.asp?id=4 adresinden 4 Aralık 2001 tarihinde elde edilen nüsha.
- TİSK (1994), Türkiye'de Çocuk İşgücü, (Ankara: TİSK Yayın No: 138, Ajans Türk Matbaacılık).
- TÜRK-İŞ (1997), Türk-İş Yıllığı 97, 96'dan 97'ye Gelişme Dinamikleri C.I, (Ankara: Türk-İş Yayınları).
- Türk-İş ÇÇB (1994), Çalışan Çocuklar - Türkiye'de ve Dünya da Çalışan Çocuk Sorunlarına Genel Bir Bakış, (Ankara: İlksan Matbaası).
- UNİCEF, Dünya Çocuklarının Durumu (Ankara: Tisamat Basım Sanayii AŞ.).